

9. Муромцева 1985: Розвиток лексики української мови в другій половині XIX – на початку XX ст. – Харків: Вища шк., 1985 – 152 с.
10. Нелюба А., Нелюба С. Лексико-словотвірні інновації (2004 – 2006): Словник. – Х.: Майдан, 2007. – 144 с.
11. Нелюба А. Явища економії в словотвірній номінації української мови. – Х., 2007. – 303 с.
12. Полюга Л.М. Морфемний словник. – К.: Радянська школа, 1983. – 463 с.
13. Санджи-Горяева З.С. Усечение как способ словообразования в разговорной речи// Актуальные проблемы русского словообразования. – Ч.2. – Самарканд, 1972. – С. 242-253.
14. Стишов О.А. Українська лексика кінця XX століття: (На матеріалі засобів масової інформації). – 2-ге вид., переробл. – К.: Пугач, 2005. – 388 с.
15. Теория и методика ономастических исследований. – М.: Наука, 1980. – 256 с.
16. Улуханов И.С. Узуальные и окказиональные единицы словообразовательной системы// Вопросы языкознания. – 1984. - №1. – С. 44-54.
17. Шанский Н.М. Очерки по русскому словообразованию. – М.: Изд-во МГУ, 1968. – 310 с.

The article deals with the problems of word-formative meaning in the modern Ukrainian system of person name nouns from the group of sociopolitical nomina. Attention is focused on separate affixal word-formation types (suffixation, interfixation, confixation) and also on truncation.

Key words: word-formative meaning, innovation, sociopolitical nomination, noun, suffixoid, interfix, confix, truncation.

О.А. Мартиняк

СЛОВОТВІРНЕ ЗНАЧЕННЯ ПОХІДНИХ УКРАЇНСЬКИХ НАУКОВО-ТЕХНІЧНИХ ТЕРМІНІВ

У статті проаналізовано словотвірні типи віддієслівних іменників зі суфіксами -ння, -к(а), -ш-, -ок- та -ник(-льник-), -ач-, -чик-, які активно функціонують в українській науково-технічній термінології як синонімі утворення. Запропоновано шляхи розмежування їх значень для стандартизації та уніфікації термінової лексики.

Ключові слова: словотвірний тип, словотвірне значення, дериват, науково-технічний термін, суфікс.

Поява значної кількості синонімічних термінів в українській науково-технічній термінології пов'язана із можливістю творення слів від однієї твірної основи за допомогою різних словотворчих афіксів, які, поєднуючись із однотипними твірними основами, утворюють деривати із однаковими чи близькими словотвірними значеннями. Для термінової лексики це явище не зовсім незвичне, бо на неї поширюються закони, властиві загальнолітературній мові. Оскільки науково-технічна мова прагне до точності та однозначності, то потрібно працювати над уніфікацією та стандартизацією термінової лексики, уникаючи, де можливо, синонімічних та варіантних термінів.

У статті проаналізуємо словотвірні синоніми у термінології, з'ясуємо причини їх появи та шляхи внормування на прикладі віддієслівних іменників із загальними словотвірними значеннями опрідметненої дії та носія процесуальної ознаки.

Дослідження мовних одиниць на рівні словотвору дозволяє вести мову про словотвірне значення, притаманне лише похідним словам. Словотвірне значення визначають як «узагальнене категоріальне значення слів певної словотвірної структури, що встановлюється на основі семантичних співвідношень похідних слів та їхніх твірних і виражається за допомогою словотворчого форманта» [11, 573].

Вивчення словотвірних значень похідних слів започаткував І. Ковалик, Мовознавець розумів це явище як узагальнене лексичне значення ряду похідних, виражене у відповідній словотвірній формі. Воно ґрунтується на основі відношення однотипних похідних до їх твірних і займає проміжне місце між лексичним і частиномовним [10, 38-40].

Г. Циганенко пропонує розглядати словотвірне значення як інтуїтивно встановлювану на певному рівні абстракції пошукувану величину, яку необхідно вивести на основі співвідношення похідного слова з твірним. У плані змісту воно становить референтне значення похідного слова (ряду слів), тобто вказує на відображений у свідомості елемент дійсності, об'єкт (клас об'єктів), а в плані вираження – значення, виражене двочленною структурою деривата [12, 15].

На думку В. Грещука словотвірне значення – це усталена і типізована у мовній свідомості семантична величина, що виникає на базі узагальнення регулярно повторюваних відношень між однорідними похідними та твірними словами, і складно структурована відповідно до внутрішніх різновидів деривації із закріпленими у мовній практиці словотвірними формами, яка служить засобом субкатегоризації або перекатегоризації частиномовного значення [3, 40].

Характерною особливістю словотвірного значення, на відміну від граматичного, є менша абстрактність та обов'язковість лише для певних розрядів лексики. Крім того, граматичні значення лише оформлюють лексичні, накладаючись на них, а словотвірні, накладаючись на лексичні значення твірних основ, стають елементами лексичних значень дериватів [9, 42]. Словотвірне значення є елементом лексичного значення слова як більш абстрактна його частина, яка може повторюватись у ряді однотипно побудованих дериватів.

Незважаючи на більш-менш чітке визначення словотвірного явища як лінгвістичного поняття, вчені по-різному визначають його суть, внутрішній зміст. Словотвірне значення похідного розглядають як явище, яке може мати одну або дві частини. З одного боку, визнають, що словотвірне значення похідного слова пов'язане лише зі значенням словотворчого форманта, а з другого – зі значенням і форманта, і мотиватора [12, 9-10].

Виділення словотвірного значення слів здійснюють завдяки використанню «подвійного ряду співвідношень», унаслідок чого встановлюється значення форманта і мотиватора. Співвідношення одержаних значень і повинно дати шукану величину – словотвірне значення [4, 24]. Доволі часто в описі словотвірних значень дослідники вдаються до семантичної класифікації дериватів з тотожною словотвірною структурою. А елементи лексичного значення твірних основ розглядають як складники словотвірного значення [2, 55].

У мові існують узагальнені словотвірні значення. Найнижчий ступінь узагальнення властивий словотвірному типу – структурі з відповідним словотвірним значенням, яку складають частиномовна належність дериванта, дериватор (афікс) та деривативне значення [10, 34]. Характерне для конкретного словотвірного типу словотвірне значення «скуте» зв'язком певного набору твірних основ (однакової частиномовної належності) з якимсь певним афіксом [12, 10].

Вищими ступенями абстракції та узагальнення словотвірного значення, згідно із вченням І. Ковалика, є словотвірний розряд, категорія та клас [5, 59-63].

Отже, словотвірне значення похідного слова витворюється внаслідок взаємодії значення мотивувального слова та словотворчого форманта. Словотворчий формант модифікує загальне значення твірної основи, надає їй конкретного лексичного значення, основою якого є семантика твірної основи.

Українські науково-технічні терміни можуть творитися різними способами, але одним із найпродуктивніших є суфіксальний. Суфіксацією твориться значний масив термінів від твірних іменникових, прикметникових та дієслівних основ.

Характерною ознакою української науково-технічної термінології є функціонування величезної кількості віддієслівних іменників із загальним значенням опредметненої дії, утворених суфіксальним способом словотворення.

В українській науково-технічній термінології терміни на позначення опредметненої дії та процесу вживають дуже активно. Найбільша кількість іменників із цим словотвірним значенням твориться за допомогою суфікса *-нн(я)*. Серед них:

1) деривати від основ дієслів недоконаного виду зі суфіксом *-а-* (*вкідання, взаємодіяння, забирання, засипання, злітання, набирання, наливання, напускання, обігрівання, обривання, передавання*) або *-ува-* (*вдування, врубвання, дренавання, забудовування, заломлювання, накочування, накручування, недогартування, повітроподавання*);

2) деривати від основ дієслів доконаного виду зі суфіксом *-и-* (*виведення, випалення, вимощення, натиснення, настелення, недовироблення, обтиснення*).

Дуже часто паралельно функціонують однокореневі віддієслівні іменники на позначення тривалих і завершених дій, утворені від основ недоконаного та доконаного видів дієслів. Такі пари віддієслівних термінів використовують тоді, коли треба наголосити, чи дія уже завершена, чи ще триває: *вимощення – вимощування, відзолення – відзолювання загострення – загострювання, затиснення – затискання, настелення – настеляння, недовироблення – недовиробляння, обтиснення – обтискання*.

Продуктивними типами із словотвірним значенням опредметненої ознаки є віддієслівні деривати зі суфіксом *-к(а)* та з нульовим суфіксом. Деривати цього типу також мають основне значення опредметненої дії, але відзначаються більшим ступенем утрати дієслівної ознаки [10, 70]:

валка, вбивка, врубка, заґрунтовка, закупорка, клеровка, накачка, намотка, нарізка, обкатка, обстружка, перезаливка, підрубка тощо.

Іменники зі суфіксом *-к(а)* можуть також набувати вторинних значень продукту або наслідку дії (*зарубка, засічка, мітка, навивка, надсічка, надтіска, намотка, нарізка, насічка, підбивка, підкладка, підшивка, позначка*), а також предмета, за допомогою якого виконується дія (*відбірка, заслінка, засувка, затичка, затулка*), об'єкта дії (*домішка, замазка*) чи місця дії [10, 71].

Ці терміни творяться від тих самих дієслівних твірних основ, що й іменники словотвірного типу зі суфіксом *-ння*, і в деяких контекстах виступають як взаємозамінні синонімічні терміни: *валка – валяння, врубка – врубання, вичинка – вичинювання, виплавка – виплавляння, завалка – завалювання, клейка – клеєння, надсічка – надсікання, обробка – обробляння, переливка – переливання* та ін. Віддієслівні деривати на *-к(а)* як синоніми іменників на *-ння* в українській науково-технічній термінології з'явилися під впливом російської мови, яка активно використовує їх для позначення предметної дії або процесу. Такі деривати не властиві структурі української мови. Тому їх не рекомендують вживати на позначення дії чи процесу.

Віддієслівні іменники, утворені нульовою суфіксацією, із основним словотвірним значенням предметної дії також виступають синонімами до термінів іменників на *-ння*: *вдув – вдування, випал – випалення, вруб – врубання, злам – зламання, накрут – накручування, натиск – натискання, обвіз – обвезення, обтиск – обтискання*. Подібно до віддієслівних іменників на *-к(а)* ці деривати можуть все більше втрачати дієслівну ознаку і набувати вторинних предметних значень об'єкта або наслідку дії (*заверт, заворот, загин, закрут, розтяг*), [10, 71].

Віддієслівні безсуфіксні утворення жіночого роду також вживають на позначення предметної дії або стану. Загальне словотвірне значення цих дериватів дозволяє їм вступати у синонімічні відношення із віддієслівними іменниками на *-ння*, які мають таке ж загальне словотвірне значення: *витрата – витрачання, віддача – віддавання, доставка – доставляння, зміна – змінювання, послаба – послаблення, постава – поставлення, спроба – спробування*. Іменники цього словотвірного типу також можуть набувати вторинних предметних значень: *завіса, запона, заслона*.

В українській науково-технічній термінології використовують віддієслівні іменники зі суфіксом *-ок-*, які мають основне словотвірне значення одноразової дії. Проте їх можуть вживати як синоніми віддієслівних дериватів на *-ння*. Зокрема: *видобуток – видобування, торфовидобуток – торфовидобування*. Терміни деривати цього типу набувають ще й значення результату дії (*вилівок, відливок, закруток, залишок*).

Кілька назв одного поняття цілком прийнятні та звичні у загальноживаній лексиці, але у термінології цього варто уникати, адже однією із найважливіших вимог до терміна є відсутність у нього синонімів та омонімів в одній терміносистемі. Тому для вноормування термінової лексики доцільно уникати паралельного вживання віддієслівних іменників різних словотвірних типів.

В українському технічному мовленні можна розмежувати вищенаведені пари синонімічних термінів і вживати у різних випадках різні терміни. На позначення дії слід вживати терміни на *-ння*, для яких значення предметної дії є первинним, а значення наслідку дії та інші вторинні значення можна закріпити за дериватами інших словотвірних типів, зокрема за віддієслівними іменниками на *-к(а)*, *-ш-*, *-ок-*. Хоча тривалий час їх вважали термінами з однаковим значенням, які розмежовуються стилістично. Віддієслівні терміни на *-ння* більше притаманні книжному мовленню, а терміни на *-к(а)*, *-ш-* та *-ок-* – розмовному [8, 68].

Велику групу віддієслівних науково-технічних термінів становлять іменники словотвірних типів зі суфіксами *-ник-*, *-ач-*, *-чик-*. Деривати усіх цих типів об'єднує загальне значення «носій процесуальної ознаки», яке у мовленні може реалізуватись у кількох різних значеннях:

1. Віддієслівні іменники із суфіксом *-ник-* мають такі словотвірні значення: 1) особа як виконавець певної дії (назви за сталим заняттям чи професією); 2) особа як носій певної процесуальної ознаки, що визначає її поведінку, погляди тощо; 3) предмет, за допомогою якого виконують дію; 4) місце дії.

2. Віддієслівні іменники із суфіксом *-ач-* мають такі словотвірні значення: 1) особа як виконавець дії; 2) особа як носій певної процесуальної ознаки, що є характерною для неї; в) предмет, за допомогою якого виконують дію.

3. Віддієслівні іменники із суфіксом *-чик-* мають такі значення: 1) особа як виконавець певної дії; б) предмет, за допомогою якого виконують дію.

У термінному мовленні деривати названих словотвірних типів реалізуються з двома основними значеннями:

1) особа як виконавець певної дії, представник певної професії: а) словотвірний тип віддієслівних іменників на *-ник-*: *білільник, вирядник, відправник, держальник, доставник, дубильник, значильник, перекидник, позначник, постачальник, прасувальник, рамбівник, сплавник, топник*; б) словотвірний тип віддієслівних іменників на *-ач-*: *перевертач, перекидач, пробивач, тримаач*; в) словотвірний тип віддієслівних іменників на *-чик-*: *мітчик*;

2) предмет, за допомогою якого виконують дію: а) словотвірний тип віддієслівних іменників на *-ник-*: *варник, вибійник, вимірник, відбійник, відокремник, заглибник, збудник, огрівник, остудник, охолодник, підсильник, указник*; б) словотвірний тип віддієслівних іменників на *-ач-*: *вибілювач, вимірювач, відбілювач, відділювач, затискач, збуджувач, змішувач, навивач, намотувач, оприскувач, охолоджувач, перемішувач, підсилювач, розпилювач, розпорошувач, розсікач, розтинач, сповільнювач*; в) словотвірний тип віддієслівних іменників на *-чик-*: *мітчик, покажчик*.

Унаслідок подібності словотвірних значень термінні деривати цих типів у деяких випадках функціонують як синоніми. У деяких випадках навіть важко диференціювати ці терміни, адже один дериват може вживатись із двома різними значеннями (особа як виконавець певної дії, представник професій або предмет, за допомогою якого виконують дію). Така ситуація у загальноновживаній лексиці є цілком прийнятною, але що стосується термінології, то варто чітко розмежувати значення дериватів різних словотвірних типів, закріпивши за кожним із них одне значення.

Дослідники цих словотвірних типів стверджують, що паралельне функціонування дериватів зі суфіксами *-ник-* (*-льник-*) та *-ач-* з однаковими словотвірними значеннями є явищем короткочасним. Можна вести мову про чітке розмежування дериватів цих словотвірних типів їх спеціалізацію. Так віддієслівні іменники на *-льник-* спеціалізуються на творенні найменувань професійної діяльності, віддієслівні іменники на *-ач-* поряд із дериватами на *-ник-* – на творенні назв предметів [6, 36].

Щодо віддієслівних термінів-іменників зі суфіксом *-чик-*, то вони виявляють чітко виражену тенденцію до зменшення кількості слів зі значенням особи і збільшення кількості утворень з предметним значенням [13, 67]. Деривати цього типу рідко вживають в українській науково-технічній термінології. Вони з'явилися під впливу російської мови, а українська мова частіше використовує ті словотвірні засоби, які властиві її природі [1, 14-15].

Загалом можна говорити про певну перевагу предметних значень віддієслівних іменників названих типів у порівнянні із агентивними значеннями. Семантична двоїстість цих суфіксів, властива загальнолітературній мові, в науково-технічному стилі мовлення значною мірою нейтралізується. Саме в цьому функціонально-стилістичному різновиді аналізовані форманти поступово втрачають продуктивність в утворенні назв осіб і розвивають семантичні відтінки предметних значень [13, 68]. Активізацію цього явища пов'язують із соціальними причинами появи значної кількості засобів виробництва, машин і механізмів, які замінюють працю людини, що й призвело до перегрупування окремих значень всередині типу [7, 132].

Звичайно, що повністю розмежувати ці словотвірні типи за значеннями, щоб вони не перетинались, неможливо. Проте варто це зробити хоча б у тих випадках, коли функціонують паралельно деривати зі суфіксами *-ник-* (*-льник-*), *-ач-* та *-чик-*. Бо в деяких випадках без контексту важко з'ясувати значення дериватів цих словотвірних типів.

Отже, сучасна українська науково-технічна термінологія характеризується функціонуванням значної кількості словотвірних синонімів. Зовсім уникнути явища синонімії у термінології неможливо, проте у деяких випадках можна розмежувати значення словотвірних синонімів, закріпивши за кожним з них одне зі значень. Закріпити за словотвірним типом термінних дериватів одне значення не означає відкинути усі інші, які властиві словам цього типу у загальноновживаній мові, а лише зробити відповідну ієрархію значень, поставивши на перше місце те значення, яке для нього найбільш характерне у термінології. Також треба зважити на те, чи відповідають ці деривати структурі української мови.

ЛІТЕРАТУРА

1. Безпояско О.К. Суфікс *-щик-* (*-чик-*) у сучасній українській мові // Культура слова. – Вип.32. – 1987. – С.13-15.
2. Горпинич В.О. Будова слова і словотвір. – К., 1977. – 118с.
3. Грещук В.В. Деякі теоретичні питання словотвірного значення // Мовознавство. – 1991. – №3. – С.34-41.
4. Зверев А.Д. Словотвірне значення в семантичній структурі похідних // Мовознавство. – 1988. – №1. – С.21-27.

5. Ковалик І.І. Система словотворчої будови мови як система систем // Доповіді та повідомлення ЛДУ. – Вип.7. – Ч.1. – 1957. – С.59-63.
6. Мамрак А.В. Нагрівник, нагрівальник, нагрівач // Культура слова. – Вип.21. – 1981. – С.34-36.
7. Мамрак А.В. Семантична структура категорії діяча в сучасній українській мові // Словотвірна семантика східнослов'янських мов. – К., 1983. – С.129-135.
8. Науково-технічний прогрес і мова. – К., 1978. – 195с.
9. Пінчук О.Ф. До питання про словотвірне значення // Мовознавство. – 1975. – №5. – С.42-47.
10. Словотвір сучасної української літературної мови. – К., 1979. – 405с.
11. Українська мова: Енциклопедія. – К., 2000. – 750с.
12. Циганенко Г.П. Словотвірне значення як категорія дериватології // Словотвірна семантика східнослов'янських мов. – К., 1983. – С.5-17.
13. Шпортько Л.Г. Особливості функціонування науково-технічних термінів з суфіксами -тель-, -щик-/-чик-, -атор- // Мовознавство. – 1985. – №2. – С.66-68.

ДЖЕРЕЛА

1. Російсько-український науково-технічний словник / За ред. В.Перхача. – Львів, 1997. – 456с.
2. Російсько-український словник наукової термінології. Математика. Фізика. Техніка. Науки про Землю та Космос. – К., 1998. – 888с.

The article dwells upon phenomenon of word building meaning of Ukrainian scientific and technical terms. Here are analyzed substantive terms that are created from the same generant base with the help of different creative affixes. Their word building meaning is analyzed. And their role in various terminological systems is explicated.

Key words: word building type, word building meaning, derivate, scientific and technical term, suffix.

Л.М. Марчило

ЧАСОВІ ФОРМИ ДІЄСЛОВА У “КНИЗІ РЕВІЗІЙ УКРАЇНСЬКИХ ЗАМКІВ 1545 Р.”

У статті описано часові форми дієслова в оригінальній пам'ятці XVI ст. “Книзі ревізій українських замків 1545 р.”. Проаналізовано структурні особливості форм теперішнього, минулого, давноминулого та майбутнього часів, представлених у документах.

Ключові слова: дієслово, теперішній час, минулий час, давноминулий час, майбутній час.

Нещодавно Інститут української археографії та джерелознавства ім. М.С. Грушевського опублікував пам'ятку XVI ст. — книгу № 561 Литовської метрики, у якій представлено книги ревізій українських замків 1545 року. У ній зібрано документи про обстеження стану обороноздатності Володимирського, Луцького, Кременецького, Вінницького, Брацлавського та Житомирського замків на випадок можливого нападу ворога.

Описи ревізій замків, або люстрації, проводилися на території тодішньої підлитовської України. Створювали їх службовці з центральних канцелярій, проте у цих документах відображені місцеві особливості мови, оскільки “записувачі охоче й завзято — скільки ставало спромоги — неминуче достосовувалися до вимог і узвичаєних висловів урядової мови” [9, 501].

Відомо, що “руська мова” була визнана офіційною мовою в урядових канцеляріях Великого князівства Литовського. Основою давньої ділової мови, яка була “наддіалектним і значною мірою штучним утворенням”, як припускають дослідники, була “мова канцелярій Києва та Волині, підтримувана впливом ділової мови з Галицької Русі” [7, 34]. Ю. Шевельов, характеризуючи мову урядових канцелярій, зазначав: “Руська мова, як і всяка канцелярська мова, була насичена готовими формулами у фразеології, словниці та навіть деяких варіантах написання; вона, слід гадати, не була творінням якоїсь однієї особи чи навіть однієї канцелярії, являючи собою вислід роботи кількох поколінь писарів, що частково наслідували своїх попередників, а частково оновлювали традицію. Мова кожного з них була закорінена в його рідній говірці, але у своїй колективній праці вони сполучали її зі здобутками попередньої канцелярської практики” [9, 501–502]. Називаючи серед писемних пам'яток ранньосередньокраїнської доби Люстрації 1545–1565 рр., дослідник зауважує: “Ці описи стану замків (майна та людності) склалися на підставі особистого огляду та розпитувань